

Костянтин Вергелес

Проблеми національного буття Російської православної церкви

Наприкінці XX і початку XXI століть людська спільнота, яка віросповідно та інституційно зібрана і одночасно поділена між релігіями і церквами, постала перед питанням: як в умовах суцільної уніфікації та універсалізації зберегти свою ідентичність, не розчинитися в культурах інших народів, не втратити власну мову, традиції, віру.

Ключові слова: Православ'я, автокефалія, конфесії, РПЦ, релігія, віра, традиція, община, церква, архієпископ, митрополит, патріарх

Православ'я по-різному усвідомлює роль помісних церков в оновленні своїх традицій і в діалозі з сучасним світом. Але всі розуміють необхідність “відновлення єдності церковного тіла православ'я”, “плідного співробітництва перед загальними невідкладними проблемами”, спільного руху до всеправославного собору¹.

Особливу позицію в цьому вселенському пошуці виходу з кризи займає російське православ'я, яке словами митрополита Іларіона заявило: “Ми ніяк не можемо погодитися, щоб та чи інша група церков сприймалася як “стрижень” світового православ'я на підставі, що їхня автокефалія більш давня, ніж автокефалія решти церков”.² Крім того РПЦ має особливу думку і щодо подолання кризи в світі, і в православ'ї, і в самій російській церкві.

Православ'я як особлива релігійна система впливає на всі сфери життя суспільства, у якому воно функціонує, водночас й суспільство впливає на релігію, формуючи специфічні його риси. Саме тому, щоб зрозуміти сучасне російське православ'я як детермінанту етно-національної самоідентифікації росіян, потрібно з'ясувати роль Російської православної церкви у сучасному російському суспільстві, визначити внутрішні і зовнішні проблеми, з якими зустрілася церква на межі тисячоліть, зрозуміти, як церква збирається їх долати в контексті кризи ідентичності росіян.

Російська Федерація нині є державою, що знаходиться в Східній Європі та Північній Азії, та є найбільшою за площею державою в світі. Таке географічне положення формує специфічне етнічне, культурне, економічне

та політичне середовище у якому злилися риси, з одного боку, європейської цивілізації, а з іншого – азійської.

Саме тому сучасне російське суспільство розглядають як таке, що потенційно утримує в собі демократизм, капіталістичну економіку, вільнодумний світогляд, принципи персоналізму, що притаманно європейцям, але з іншого боку – це суспільство характеризується як тоталітарне, з традиційною економікою, яке базується на засадах колективізму, адже належить азійському способу життя.

Аналізуючи конфесійну карту Росії, варто відзначити, що тут є послідовники всіх світових релігій: християнства (православ'я, католицизму, протестантизму), буддизму, ісламу; національних релігій – іудаїзму, а також, стародавніх політеїстичних релігій і сучасних неорелігій.

З початку 1990-х рр. динаміку релігійності та етнорелігійну залежність відстежують, систематично проводячи опитування, Всеросійський центр вивчення громадської думки (ВЦІОМ), а з 2002 р. – Соціологічний центр Ю. Левади, який виділився з нього; Інститут соціально-політичних досліджень (ІСПІ) РАН, де є сектор соціології релігії; центр “Релігія в сучасному суспільстві” Російського незалежного інституту соціальних і національних проблем, в даний час - Інститут комплексних соціальних досліджень РАН. Впродовж 1991-1999 рр. в Росії здійснювався дослідницький проект “Релігія і цінності після падіння комунізму” як частина програми по вивченню Росії і Східної Європи.

Разом із загальноросійськими опитуваннями проводилися локальні дослідження в Москві, Санкт-Петербурзі, Пермській і Ярославській областях, Ханті-Мансійську і Ямало-Ненецькому автономних округах, в деяких інших регіонах країни.

За даними 2009 року Всеросійського центру вивчення суспільної думки (ВЦІОМ), більшість росіян вважають себе послідовниками православ'я (73%) – з листопада 2006 року частка тих, хто сповідує цю релігію, виросла на 10%. Серед жінок православних більше, ніж серед чоловіків (79% і 66% відповідно). Ці ж дослідження виявили 6% мусульман. Крім того, 3% росіян заявляють, що є віруючими, але не належать до жодної конкретної конфесії (у листопаді 2006 року частка таких респондентів складала 12%); 11% самоідентифікують себе як невіруючі (за два роки кількість таких респондентів знизилася на 5%), причому серед чоловіків частка невіруючих вища, ніж серед жінок (17% “проти” 7%).³

За даними Всеросійського центру вивчення суспільної думки, релігія найчастіше виступає для росіян як національна традиція, віра предків.

Це – великий аванс, який має церква в наші дні, що вона й використовує, щоб підтримувати, та навіть підняти свій престиж в суспільстві.

При цьому виявилися і проблеми для РПЦ, яка претендує на особливий статус в Росії.

Говорячи про те, що РПЦ є церквою перш за все “руського народу”, який є більшістю серед громадян Росії – 79,8%, лідери церкви очікують, що православні також мають складати відчутну більшість. Традиційно кількість православних вираховують, виходячи з кількості етнічних росіян, а їх нараховувалось у 2002 р. 116 млн.

Так само викликають недовіру дані більшості соціологічних досліджень. Останні декілька років між релігієзнавцями і соціологами ведуться суперечки про коректність методів підрахунку. Положення ускладнюється і тим, що на пострадянському просторі досить низька релігійна культура. Точніше, існує феномен “розмитой” релігійності, коли люди, що визначають себе як православні, не лише роками не ходять до храму, але навіть не хрещені.

На думку іншого російського соціолога релігії Ю. Сінеліної, не є критерієм “православності” і відвідування чи невідвідування церкви, адже інколи причинами невідвідування храмів може бути значна віддаленість від них⁴. На нашу думку, таке широке тлумачення приналежності до певної конфесії є помилковим, адже слідуючи за логікою таких дослідників, православними вважається все слов'янське населення Росії і ті, хто не заявляє відкрито про сповідання інших релігій, які за законом в Росії є традиційними (буддизм, іслам, іудаїзм тощо), а тому, в офіційній статистиці і з'являються дані про 70-80% православних віруючих. Вважаємо, що така ідентифікація віруючих (або й невіруючих) є помилковою.

Експерти відзначають, що намітилася тенденція зниження релігійної освіченості серед росіян. Ті, які вважають себе православними, насправді є скоріше протестантами. Їх погляди не збігаються, а часто суперечать багатьом нормам і догматам православ'я. Сучасна православна людина до догматів підходить вибірково – щось приймає і сповідує, а щось – ні. Лише третина опитаних виступає за безумовне і неухильне дотримання всіх догматів та приписів⁵.

Нинішній патріарх не має стовідсоткової підтримки від своїх вірних щодо базових основ російського суспільства. Лише третина поділяє погляди свого предстоятеля, який надає перевагу загальнонаціональним цінностям і традиціям, а не концепції прав і свобод людини (34,7% проти 60%).

Так само, незважаючи на бажання православного кліру повністю визначати морально-духовний стан суспільства, навіть серед мирян

поширюються алкоголізм, паління, статева розпущеність, що свідчить про безсилість церкви вирішити певні питання. А тому погоджуємося з російською дослідницею Т. Георгієвою, яка наголошує, що стан сучасного суспільства показує, що релігійні общини – найбільш роз'єднані з числа тих, хто може сприяти подоланню кризових ситуацій. Традиційно вони були джерелом духовності та моралі, підтримували позитивні та засуджували негативні установки. Сьогодні церкві потрібно повернути той вплив в моральних питаннях, який вона мала колись.

В останні декілька років всередині РПЦ з'явилися процеси, які негативно впливають на її структурну цілісність як організації. Так, експерти відзначають, що утворилася прірва між єпископатом і парафіями (миряними та їх священниками).

Цілісності церкви заважає й існуючі альтернативна православна юрисдикція на канонічній території РПЦ. Відомо, що в Росії, крім РПЦ, діє Російська православна Автономна церква, Російська православна церква за кордоном, Істинно-православна церква, Російська православна вільна церква, старообрядці, УПЦ КП, тобто ті, в лавах яких перебувають етнічні росіяни – з 23078 вони складають 398 – трохи більше 1%⁶. Серед названих церков і ті, що виникли давно, ще в минулому столітті, не погоджуючись с політичним курсом патріарха Сергія, але частково їх вдалося у 2007 р. “приручити” шляхом возз'єднання РПЦ і РПЦЗ⁷, і ті, які з'явилися в останнє двадцятиліття, чим продемонстрували незгоду з політикою нинішнього керівництва. Неспокій існує і всередині РПЦ, який виливається в протести магаданського єпископа, воронезьких сидільців, зверненнях-осудах окремих священників й єрархів.

Ліберальним представником є диякон А. Кураєв, погляди якого подекуди можна назвати скоріше протестантськими. Оцінюючи богословські погляди патріарха Кирила, варто відзначити певний лібералізм. Так, в свій час будучи ще архієпископом Кирило (Гундяєв) відзначив, що традиція – “динамічне поєднання консерватизму у ставленні до вічних і незмінних істин одкровення з постійним оновленням способів і засобів їх розкриття в конкретних історичних умовах”. Кожна епоха, на думку Кирила, має “свій спосіб богословствування”⁸. Таким чином, ідеї нинішнього патріарха неоднозначні.

Незважаючи на сформоване уявлення про взаємини РПЦ і світської влади як ідеальні, в цій сфері існує багато підводних каменів. Зрозуміло, що після 70-річної фактичної заборони на діяльність, послаблення, які відчула церква в період Горбачовських реформ, для РПЦ склалися винятково сприятливі умови. І це визнають не тільки експерти, але й самі

ієрархи і віруючі. Вперше за століття церква стала вільною від державного тиску. Як заявляв нині покійний патріарх Алексій II, “практично вже з початку у 1990-х років держава перестала втручатися у внутрішнє життя церкви, а церква, зі свого боку, не втручалася в політичне життя держави. Встановилось шанобливе ставлення один до одного. Стало зрозуміло, що є цілий ряд галузей співробітництва, в яких ми (держава і церква) повинні бути партнерами: це і національний мир, і мир в суспільстві, і міжрелігійні контакти і співробітництво, соціальні питання...”⁹.

Справді, можна відзначити, що за часів Алексія II держава майже не втручалася у внутрішнє життя церкви і навпаки, особливо порівнюючи з сучасним становищем РПЦ. Адже, з приходом нового патріарха відмічається тенденція до зміцнення позицій Церкви як сили, що впливає на владу. патріарх Кирило – жорсткий і вимогливий політик, готовий відстоювати інтереси церкви. Питання, що прискорилося, з реституцією показало, що Кирило уміє добиватися свого, втім блокування питання з основами православної культури показує, що влада не виконуватиме вимоги Кирила беззаперечно.

Загалом, у російському суспільстві роль Московської Патріархії нині подвійна: з одного боку, хоча це й не затверджено законодавчо, православ'я є ніби державною релігією, а тому прагне впливати на всі суспільні інституції, визначаючи зовнішню та внутрішню політику Росії. З іншого боку – Російська Федерація, як секулярна держава ніби використовує церкву для здійснення своєї геополітичної політики, в цьому випадку РПЦ постає лише інструментом. Ця невизначеність, а подеколи і непослідовність у відносинах між державою і церквою в Росії зумовлені відсутністю цілісної зафіксованої в державних документах доктрини державно-конфесійних відносин або віросповідної політики, не існує, як і немає федерального державного органу відповідального за реалізацію такого неіснуючого документа.

На думку відомого російського експерта А. Себенцова, “держава в основному йде тим курсом, який складається сам по собі, а вірніше, прокладається могутнім криголамом РПЦ”¹⁰. Позиція РПЦ тут жорстка.

В таких умовах держава всупереч законодавству, де прописаний її світський характер, всяк сприяє просуванню ідеології, яку запропонувала РПЦ. Всі рівні державної влади, за підтримки Президента і Прем'єра Росії, мають взаємодіяти з РПЦ як провідною суспільною силою. Цим імперським настроям церкви протистоять релігійні громади неправославного коріння, всяк протестуючи щодо загальної православної освіти чи православну опіку в армії та інших силових структурах.

Не погоджуються на тотальну присутність РПЦ в своєму духовному житті колись православізовані народи Півночі, Кавказу, Татарстану, Бурятії та інші суб'єкти РФ. Відомо, що чим далі від центру Росії, тим слабші позиції РПЦ серед росіян.

Тому перед РПЦ стоїть проблема налагодження і підтримки відносин з іншими конфесіями, випрацювання загальноцерковної політики щодо інших релігій. Незважаючи на проголошений світський характер держави, відсутність прямого згадування про державну церкву в нормативних документах РФ, пріоритетність РПЦ в житті суспільства очевидна, - фіксують російські експерти з державно-церковних відносин. Хоч як декларується рівність всіх релігій перед законом, РПЦ наділена надзвичайною владою в бутті Росії та її народу.

Пробуючи визначити ставлення православних до інших церков, відомий російський дослідник державно-церковних відносин Ю. Зуєв зазначає, що в рамках однієї і тієї ж конфесії воно може значно відрізнятись від її офіційних представників, релігійних служителів (духовенства) і рядових віруючих¹¹. Але загальна лінія зберігається, яка ідеологічно імплементується в свідомість сучасних росіян.

Вивчаючи рівень толерантності росіян до іншого в національному і релігійному зрізі, соціологи відзначають, що нетерпимість щороку зростає і на 2008 рік склала 25% (в Москві).¹² Якщо прийняти тезу про толерантність росіян до інших віросповідань, то це скоріше буде байдужість чи індиферентність.

Цікаво, що основними об'єктами незадоволення росіян є не мусульмани чи іудеї, а католики і новітні християнські течії – до 40% заявили про своє неприйняття останніх.

Особливо важко аналізувати реальний стан та динаміку міжконфесійної толерантності (нетолерантності) на масовому побутовому рівні. Єдине, що можна сказати, що, згідно з соціологічними даними, відзначається переважання терплячого ставлення до інаковірних, хоча і негативні настрої, також спостерігаються. Зокрема, поверхневий характер релігійності більшої частини тих, хто називає себе віруючим, є однією з причин високого ступеня толерантності у ставленні до інших релігій і їх прихильників.

Таким чином, релігійність в Росії в кінці ХХ - початку ХХІ ст. характеризується підвищеним динамізмом, суперечністю процесів, що протікають в ній. Це потребує постійної уваги з боку РПЦ, щоб ефективно будувати свою політику, свою діяльність. Треба тверезо оцінювати роль і місце РПЦ в житті росіян, в житті держави і суспільства, відокремлювати заяви і бажання від реального стану речей.

Ті проблеми, які виникають у РПЦ всередині Росії, в її відносинах із державою і російським суспільством, а особливо всередині самої церкви, яка тільки шукає ту омріяну цілісність, “щоб всі були одно”, не вирішуються швидко і просто. Концепція “Русского мира” скоріше спрямована на ззовні, ніж на подолання внутрішніх колізій, оскільки і досі не з’ясовано: РПЦ – це церква для етнічних чи політичних росіян?

Реальність така, що етнічний склад церкви надто неоднорідний. Тут переважають східні слов’яни (росіяни, українці, білоруси), молдавани (румуні), нерідко в храмах і серед священиків можна зустріти осетин, циган (роми), грузин і вірмен (особливо там, де немає парафій їх церков), євреїв, німців.

Достатньо багато в церкві віруючих, які належать до асимільованих російсько-фіно-угорських і тюркських етнічних груп (чувашів, марійців, карельців, мордовців, комі, алтайців, башкирів, якутців тощо), однак помітні вони в основному на регіональному рівні¹³.

Визначившись у національному питанні, церква, яка завжди була орієнтована на прилучення неросіян до РПЦ, фактично продовжує свою місіонерську діяльність. У багатьох росіян це викликає незадоволення. Національно орієнтовані сили в Росії вимагають від церкви етнічної чистоти, перенести фокус своєї уваги з експортування православ’я іншим народам на імпортування віри власному народу.

Але перед РПЦ стоять не менш важливі - *зовнішні проблеми її статусу*, тобто як презентувати себе в світі, зокрема в православному, як увійти в цей світ профанний, з його принадами і небезпеками, якою мовою звернутися до його громадян, якими ідеями захопити європейську уяву, як вразити західну ментальність, як нагадати Європі, що православ’я було частиною світової духовної спадщини, що воно – не музейний експонат, а життя багатьох мільйонів людей. Ідеї, з якими російське православ’я прагне увійти до цивілізованого світу, від філофейського третього Риму до слов’янофільства, від євразійства до “Русского мира”, мало привабливі для тих, кому ці ідеї нав’язуються. Побудова “Русского мира”, ставши офіційним курсом політики В. Путіна, не обмежується кордонами сучасної Росії. Вона спрямована на всіх російськомовних, на всіх співвітчизників, які проживають за кордоном Росії, але які почуваються росіянами, є носіями російської культури і мови, духовно пов’язані з Росією і не байдужі до її долі¹⁴.

Православна церква московського патріархату активно працює над тим, щоб збільшити кількість своїх адептів за межами Росії. Свої права вона заявляє і на інше православне населення так званої “канонічної території”,

до якої вона включає всі землі, де проживають російськомовні. Але бажання впливати на інші території не обмежується географічними координатами. РПЦ відчуває канонічну відповідальність за всіх православних християн, а навіть ширше.

А тому Російська православна церква нині є найбільшою релігійною організацією на пострадянському просторі, її парафії існують в більше, ніж 50 країнах світу. Але точно оцінити кількість віруючи РПЦ неможливо. Адже сама РПЦ називає своїми прихожанами всіх, хто сповідує православ'я та живе на землях її "канонічної території".¹⁵

Патріарх Кирил, "усвідомлюючи себе наступником Київських і Всія Русі митрополитів"¹⁶, знайомлячись з єпархіями і регіонами, на які поширюється канонічна територія РПЦ має підстави збільшувати свою паству за рахунок названих народів¹⁷.

Щоб зняти конфлікти, які виникають в процесі визначення релігійної і етнічної ідентичностей в країнах, де крім РПЦ є й інші православні (національні) церкви, ці народи переконують в єдиному історичному походженні, єдиній духовності і спільному майбутньому. Найконцентрованіше ці ідеї висловлені в концепції "Русского мира".

Надто складні відносини у РПЦ з іншими православними церквами за межами Росії. Відомо, що РПЦ постійно виборювала собі більш високий статус у вселенському православ'ї, ніж той, який за нею закріплений канонами.

Схоже, що сучасну війну з вселенським патріархом за главенство серед православних церков РПЦ прогнала. Провідна роль у вселенському православ'ї залишилася за першоапостольними церквами.

В сучасних умовах системної кризи, в якій перебуває весь світ, в т.ч. і Росія, перед релігіями, зокрема православ'ям виникають складні проблеми збереження себе як духовного явища, як інституції, як віросповідності російського народу.

Успішно подолати виклики епохи можна адекватною відповіддю на проблеми, які постають як реакція на незадовільний статус РПЦ як у внутрішньому, так і зовнішньому вимірі.

Але внутрішні протиріччя в РПЦ, не прописані відносини із державою гальмують досягнення цієї мети. Тому переконливі заклики до єдності, реальна боротьба РПЦ з будь-якими розколами, інодуманням всередині церкви, вивірена кадрова церковна політика, підняття загальнокультурного і освітнього рівня своїх прихожан – ось стратегія розвитку РПЦ¹⁸.

Подолати недовіру суспільства, громадян до церкви як соціального інституту РПЦ зможе шляхом дієвої участі церкви у суспільних (але не

політичних) процесах, яка може здійснюватися в рамках благочинних, культурних, просвітницьких програм, соціального піклування про незахищені верстви населення.

Прагнення Церкви брати участь в житті суспільства і держави як незалежної громадської організації, а не як придатка до політичної системи, потребує реалізації і розвитку. Будь-які втручання з боку держави у діяльність церкви викликає відторгнення у переважної частини суспільстві.

Злиття церкви і держави як правило мало негативні наслідки, оскільки церква втрачала притаманні їй особливі функції, перебираючи на себе функції чужі. Основне покликання церкви – це бути духовним осереддя життя суспільства та моральним авторитетом в ньому.

¹ Папандреу Дамаскин, митрополит Швейцарский. Православие на пороге третьего тысячелетия. – К.: Альтернативи, 1999. – 288 с.

² Алфеев Иларион, митр. Эскалация христианофобии на Ближнем Востоке угрожает православию [Интервью митрополита Интерфаксу 17 июня 2011 года] [Электронный ресурс]. – URL : <http://www.interfax-religion.ru/orthodoxu/?act=interview&div=326>. – Назва з екрану.

³ Религиоведение : энциклопедический словарь / [под ред. А. П. Забияко, А. Н. Красникова, Е. С. Элбакян]. – М. : Академический Проект, 2006. – 1256 с.

⁴ Синелина Ю. Ю. О критериях определения религиозности населения / Ю. Ю. Синелина // Социс. – 2001. – № 7. – С. 95 – 98.

⁵ Чеснокова В. Ф. Тесным путем: Процесс воцерковления населения России в конце XX в. / Валентина Федоровна Чеснокова. – М.: Академический Проект, 2005. – 304 с. – (Серия “Окна и зеркала”).

⁶ Сведения о религиозных организациях, зарегистрированных в РФ (по сост. на 1.01.2009) // Религии России / под общ.ред О.Васильевой и В. Шмидта. – М., 2009. – С. 104 – 105.

⁷ Акт о каноническом общении между Московским Патриархатом и Русской Зарубежной Церковью [Электронный ресурс]. – URL: <http://drevo-info.ru/articles/5747.html>. – Назва з екрану.

⁸ Владимирова А. В поисках православия. Современники / А. Владимирова. – М.: Беловодье, 2000. – 272 с.

⁹ Созидая единство духа в союзе мира... Беседа со Святейшим Патриархом Московским и всея Руси Алексием // Журнал Московской Патриархии. – 2005. – № 5. – С. 22.

¹⁰ Себенцов А. Особенности государственно-конфессиональных отношений в Российской Федерации и модернизация страны / А. Себенцов // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – К., 2011. – № 16. – С. 115 – 124.

¹¹ Зуев Ю. П. Российские католики и протестанты на “канонической территории”

- Русской Православной Церкви // Государство, религия, Церковь в России и за рубежом. – 2007. – № 3-4. – С. 6 – 17.
- ¹² Кублицкая Е. А. Проблема толерантности в межнациональных и этноконфессиональных отношениях (опыт социологических исследований в столичном мегаполисе) // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2009. – № 4. – С. 97 – 104.
- ¹³ Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы / Н. Митрохин. – Изд. 2-е. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 656 с.
- ¹⁴ Акт о каноническом общении между Московским Патриархатом и Русской Зарубежной Церковью [Электронный ресурс]. – URL: <http://drevo-info.ru/articles/5747.html>. – Назва з екрану.
- ¹⁵ Устав РПЦ // Русская церковь на рубеже веков: Юбилейный архиерейский собор Московской патриархии / [Электронный ресурс]. – СПб., 2000. URL: – <http://www.pravenc.ru/text.html>.
- ¹⁶ Патриарше Слово после богослужения в Свято-Успенской Почаевской лавре [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20098/0617.htm>. – Назва з екрану.
- ¹⁷ Соколов А. С. Русская Православная Церковь, год 2009: выход на новый этап развития / А. С. Соколов // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2009. – № 4. – С. 28 – 34.
- ¹⁸ Себенцов А. Особенности государственно-конфессиональных отношений в Российской Федерации и модернизация страны / А. Себенцов // Релігійна свобода. Наук. щорічник. – К., 2011. – № 16. – С. 115 – 124.

SUMMARY

Kostiantyn Vergeles

The problems of national life of the Russian Orthodox Church

In the late 20th and early 21st century human community that religious and institutional was collected and shared between both religions and churches faced the question, both in terms of total unification and universalization preserve their identity, not dissolve in other cultures without losing their own language, traditions and faith .

Keywords: Orthodoxy autocephaly, denomination, ROC, religion, faith, tradition, community, church, Archbishop, Metropolitan, Patriarch.